

tworzyli swoje skupiska prawie na wszystkich kontynentach. Zauważyć też należy, że zakres i forma pomocy zależała również od charakteru skupiska. II Rzeczpospolita w swojej polityce kładła nacisk przede wszystkim na przygraniczne tereny mniejszościowe, kosztem oczywiście skupisk wychodźczych.

Książka E. Kołodzieja jest bardzo cenną próbą usystematyzowania i opisanego wszystkiego, co warte odnotowania w zakresie problematyki wychodźstwa polskiego w okresie międzywojennym. Jest to kompendium napisane przez autora od wielu lat zajmującego się Polonią. Wypada tylko sobie życzyć, by w niedługim czasie światło dzienne ujrzała synteza dziejów Polonii po II wojnie światowej.

Henryk Chałupczak

Zensur in der DDR: Geschichte, Praxis und „Ästhetik“ der Behinderung von Literatur. Ausstellungsbuch. Texte aus dem Literaturhaus Berlin. Bd. 8 1991, 200 ss.

Zanim ktokolwiek w nowo powstałych niemieckich krajach związkowych zdobył się na obszerną prezentację zjawiska cenzury literackiej, z zagadnieniem tym zapoznali się pracownicy Domu Literackiego (*Literaturhaus*) w zachodniej części Berlina. Kierownik tej instytucji Herbert Wiesner opracował przy pomocy Ernsta Wichnerta koncepcję wystawy zorganizowanej od 17 marca do 1 maja 1991 r.

Początek publicznej wymiany zdań na temat tej delikatnej materii nastąpił miesiąc przed otwarciem wystawy. W Centrum Kultury *Haus Drama*, utworzonym w budynku byłej siedziby wschodnioniemieckiej instytucji cenzorskiej *Hauptverwaltung Verlage und Buchhandel (HV)*, doszło wówczas do spotkania pod hasłem: „Doświadczenia z cenzurą NRD”. Pytania publiczności kierowane w głównej mierze do byłego ministra kultury NRD, Klausa Höpcke oraz mało konkretne i wymijające odpowiedzi „postawionych przed trybunał” nie zdołały wywołać gorętszej dyskusji. Gerhard Dahne przyznał jako jedyny z byłych pracowników instytucji, iż był cenzorem i przedstawił sposoby omijania poleceń cenzuralnych w celu lansowania literatury NRD. Klaus Schlesinger, pisarz wschodnioniemiecki, wyraził wątpliwość, czy zagadnienie cenzury NRD da się w ogóle wytłumaczyć i czy może ono zostać zrozumiane przez przybyłych gości. Wystawa zachodniobierlińskiego *Literaturhaus* wydaje się rozpraszać tego rodzaju obawy.

Licznie odwiedzający pomieszczenia wystawy mogli na podstawie wystawionych eksponatów uzmysłowić sobie skomplikowany mechanizm cenzury byłego państwa NRD. Z uwagą zapoznawali się z wystawionymi zapiskami, dokumentami i fragmentami nie opublikowanych utworów.

Dość wymowny był tytuł wystawy: *Zensur in der DDR: Geschichte, Praxis und „Ästhetik“ der Behinderung von Literatur* (Cenzura w Niemieckiej Republice Demokratycznej: Historia, praktyka i „estetyka” ucisku literatury). Użyte w cudzysłowie, dla określenia metod cenzury, słowo estetyka można by z pewnością zastąpić szeregiem innych pojęć, trafniej wyrażających sposoby jej działania. Organizatorom wystawy nie udało się do końca uargumentować swego sprzeciwu wobec stwierdzenia Christy Wolf, iż niemożliwe jest całkowite odtworzenie zasad funkcjonowania cenzury, bowiem dają się one naświetlić wyłącznie za pomocą opowiadanych historyjek obrazujących poszczególne jej przypadki.

Pracownicy *Literaturhaus* nie bez racji wyszli z założenia, że aktywność cenzu-

ry można zbadać szczegółowo bez znajomości wszystkich poufnych informacji. Sama wystawa jednak dokumentująca różnorodne akty cenzury przybrała raczej właśnie formę zestawienia poszczególnych przypadków, jak np. zaprezentowane akta HV, dotyczące powieści Güntera de Bruyna *Neue Herrlichkeit*, na podstawie których można prześledzić drogę manuskryptu od pierwszej publikacji poprzez wycofanie zezwolenia na druk aż do ponownej edycji utworu czy też świadectwa walki Volke-ra Brauna o własne utwory (m.in. *Hinze-Kunze-Roman*, *Langsamer knirschender Morgen* lub też zbiór poezji *Unvollendete Geschichte*). Korespondencja, prowadzona między pisarzami, wydawcami oraz Ministerstwem Kultury pozwala na wyczerpujące rozpoznanie stanowisk poszczególnych osób i instytucji wobec obowiązujących reguł gry cenzorskiej. Postać Gerharda Dahne, „cenzorowanego cenzora”, a także Hansa Sachsa, wydawcy *Nachdenken über Christa T* Christy Wolf, obrazują pełne konfliktów postawy reprezentantów instytucji cenzorskich.

Załączone znaki i świadectwa — wstrzymane nakłady, fragmenty zakazanych niegdyś utworów, a także pozaliterackich wypowiedzi pisarzy — ukazują jedynie szczyt poczynań organów cenzury oraz autorów NRD. Do wystawionych manuskryptów, zaliczanych niegdyś do makulatury, należą: *Rummelplatz* Wernera Bräuniga, *Wo der Regenbogen steigt. Skizzen* Karla Mundstocka oraz *Mein Werderbuch* Gabriele Eckart. Unikatem w powyższym sensie jest także egzemplarz *Hinten, weit, in der Türkei* Tatiany Rilsky i Joachima Seyppela.

Organizatorzy wystawy stanęli wobec konieczności dokonania trudnego wyboru. Ograniczyli się wyłącznie do prezentacji utworów lirycznych i epickich, objętych restrykcjami ze strony władz kontrolnych. Ponieważ wystawa poświęcona jest tekstom literackim, a nie poszkodowanym pisarzom, autorzy jej zrezygnowali z wykorzystania akt *Stasi*, którymi dysponowali. Uniknęli tym samym denuncjacji wielu osób uwikłanych w mechanizm cenzury NRD.

Na uwagę zasługują jednak załączone akta Ericha Loesta z 1975 r. Wynika z nich, iż obserwacja poszczególnych osób, w tym przypadku: Stefana Heyma, Jurka Beckera, Christy Wolf, Reiner Kunze, Bettiny Wegner, Gerulfa Pannacha czy Jürgena Fuchsa położyła podwaliny pod późniejsze zakazy wystąpień publicznych dla wielu z nich.

Do pisarzy, którzy mogliby poczytywać za zaszczyt umieszczenie ich tekstów w witrynach wystawy należą ponadto: Peter Huchel, Boris Djacenko, Werner Heiduczek, Werner Bräunig, Erwin Strittmatter, Stefan Heym, Günter Kunert, Fritz Rudolf Fries, Hans Cibulka, Bert Papenfuß czy Uw Kolbe. Wielu z nich podnosiło sprzeciw wobec stosunków cenzuralnych w swoim kraju. Joachim Walter przestrzegął w proteście, skierowanym do Klausa Höpcke wobec odrzucenia powieści *Bewerbung bei Hofe* przez wydawców: „ich (möchte) dort leben (...) wo meine Bücher erscheinen, und wenn dies nicht in der DDR wäre”. Umieszczone w witrynach wystawy przemowy Güntera de Bruyna i Christopa Heina, wygłoszone na X Kongresie Pisarzy NRD w listopadzie 1987 r., świadczą o zaangażowaniu autorów w pokonywanie cenzury.

Pracownicy *Literaturhaus* udokumentowali zaledwie część struktury systemu kontrolnego NRD także z tego względu, iż skoncentrowali uwagę głównie na tekstach odrzucanych przez wydawnictwa oraz Ministerstwo Kultury. Stosunkowo mała liczba tekstów, które przybierały odmienną postać na skutek ingerencji tych instytucji wskazuje na fakt, że właściwa cenzura miała miejsce w umysłach samych pisarzy.

Brak owych utworów „szlifowanych” przez samych autorów do postaci, która spełniała wymagania stawiane przez władze cenzorskie, świadczy o tym, że wy-

stawcy rozróżniali dowody kompromisowego podporządkowania się i świadectwa sprzeciwu wobec przymusu.

Magdalena Michalak

Noty

Berlin in Europa der Neuzeit. Ein Tagungsbericht. Hrsg. von Wolfgang Ribbe und Jürgen Schmādeke. Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin. Band 75. Publikationen der Sektion für die Geschichte Berlin. Walter de Gruyter, Berlin-New York 1990, 603 ss.

Na książkę tę składają się starannie wydane materiały z konferencji pod tym samym tytułem, jaką Komisja Historyczna Berlina zorganizowała z okazji 750-lecia Berlina, włączając się w ten sposób do obchodów tego jubileuszu. Komisja kierowała się, jak we wstępie stwierdzają jej wydawcy, dwoma względami. Po pierwsze, celem jej było zapelnienie luki w wiedzy o historii Berlina. Po drugie, chciała ona wskazać na historyczne odniesienia i uwarunkowania wyznaczenia współczesnej roli Berlina. Ten drugi zamiar odzwierciedla tytuł konferencji odnoszący się do czasów nowożytnych. Wprowadzenie do książki, autorstwa prof. Wolfganga Ribbego z Wolnego Uniwersytetu Berlińskiego pt. *Berlin w Europie czasów nowożytnych: narodowa stolica i europejska metropolia (Berlin in Europa der Neuzeit: Nationale Hauptstadt und Europäische Metropole)* stanowi szkic historii miasta. Autor rozważając kolejne okresy dziejów miasta odsyła czytelnika do poszczególnych referatów bądź komunikatów z konferencji. Najbardziej zaciekawia ta część wprowadzenia, w której W. Ribbe dokonuje porównania rozwoju i roli Berlina z innymi stolicami europejskimi w XIX w.

Dalsze referaty podzielono chronologicznie na pięć części, przy czym każdy referat uzupełniają komunikaty, w formę których ujęto rozważania bardziej szczegółowych kwestii. Nie sposób w omówieniu wymienić wszystkich autorów i poruszone problemy. Warto jednak rozbudzić ciekawość, podając autorów i tytuły referatów głównych.

Część pierwszą konferencji otworzył prof. dr Horst Möller z Niemieckiego Instytutu Historycznego w Paryżu, który omówił kwestię politycznej i kulturalnej roli Berlina od oświecenia do czasów utworzenia Rzeszy (*Die politische und kulturelle Rolle Berlins von der Auflösung bis zur Reichsgründung*). Następnym referentem był prof. dr Ilja Mieck z Wolnego Uniwersytetu Berlińskiego. Jego opracowanie dotyczy dziewiętnastowiecznego Berlina, który w tym okresie zaczął pełnić rolę niemieckiego i europejskiego centrum gospodarczego. Trzecią część konferencji zainaugurował prof. dr Lothar Gall z Uniwersytetu we Frankfurcie nad Menem referatem *Berlin jako centrum niemieckiego państwa narodowego (Berlin als Zentrum des deutschen Nationalstaats)*, omawiając dzieje tego miasta na przełomie XIX i XX w. Warto zaznaczyć, że wśród komunikatów dotyczących tego okresu znajduje się referat prof. dr Ryszarda Kołodziejczyka z Warszawy pt. *Warszawa i Berlin w XIX wieku. Parę uwag do stosunków i gospodarczych powiązań między dwoma stolicami (Warschau und Berlin im 19. Jahrhundert. Einige Anmerkungen zu den Beziehungen und wirtschaftliche Verflechtungen zwischen den beiden Hauptstädten)*. Berlin w czasach narodowego socjalizmu omówił prof. Peter Steinbach z Uniwersytetu w Passau (*Berlin unter dem Nationalismus*), natomiast dzieje najnowsze były przedmiotem rozważań prof. Georga Kotowskiego